DOI: https://doi.org/10.22067/JLS.2024.84992.1520

Scribes' Religious Conflicts in Authentic Manuscripts of *Shahnameh* and Heroic Poetry Texts

Received: October 22, 2023/ Accepted: February 19, 2024

Reza Ghafouri[1]

Abstract

The scribes' manipulations in their manuscripts is one the most controversial issues in the field of critical correction of texts. One of the main reasons of the manipulations in the manuscripts is the scribes' religious inclination towards proving that their religion is right and rejecting other religions and sects. This study examined the scribes' religious conflicts in the authentic and well-known manuscripts of the *Shahnameh* and heroic poems after the book. It provided many examples about the manipulations in this kind of texts. Using an analytical method and library works, this study examined the scribes' religious conflicts in the authentic and well-known versions of the *Shahnameh* and heroic texts, especially in the *Jahangirnameh*. The analysis of the data showed that all scribes of the manuscripts, produced between the 7th to 9th centuries AH, are Muslims. It also showed that some additional religious verses can be seen in the primary heroic texts. Regarding the frequency of manipulations, *Jahangirnameh* is the only heroic poetry work that the frequency of scribes' religious manipulations are high in its manuscripts. In a manuscript of the poetry work which is kept in the National Library of France, the scribe's religious manipulations are evident. The scribe has changed all religious words, so that the subject in some cases has changed from the war between Iranian Muslims and infidels and idolaters to a war between religious Iranians and idolaters.

Keywords: Manuscript, Scribe, *Shahnameh*, Heroic poems, *Jahangirnameh*

1. Associate Professor in Persian Language and Literature, Vali-e-Asr University of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran.
E-mail: reza_ghafouri1360@yahoo.com

Extended Abstract

1. Introduction

A controversial issue in the field of critical correction of texts is examining different types of manipulations that scribes do in their manuscripts. That is because most scribes of Persian manuscripts did not observe fidelity and for various reasons changed the correct versions. Among the major reasons for deliberate manipulations of the manuscripts is the scribes' religious conflicts towards proving the correctness of their religion and rejecting other religions and sects. The issue mostly has occurred where the composer or writer dealt with his religious beliefs. Few studies have been done so far on the scribes' manipulations and religious conflicts in the manuscripts of *Shahnameh*, and no independent research can be found on the heroic texts after the great work. Taking the issue into account, we tried to examine the scribes' religious conflicts in the authentic and well-known manuscripts of the *Shahnameh* and heroic poems after the book and to give many examples about their manipulations in this kind of texts.

2. Method

Applying an analytical method and using library resource, this study explored the scribes' religious conflicts in the authentic and well-known versions of the *Shahnameh* and heroic texts, especially in the *Jahangirnameh*. It was tried to see whether the scribes' religious manipulations had any impacts on the logical sphere of the stories.

3. Results

Before the emergence of the printing industry, copying or manuscripting the works of writers and poets were done by scribes. Scribes and copyists were often categorized into two groups: Those scribes who were poorly educated and lacked literary taste, and those scribes who were knowledgeable, skillful in researching, and well familiar with literary works, but were not faithful to the writers. They usually changed various texts while revising, simplification, and correcting the text. As *Shahnameh* was so popular among Iranians, it has always been manipulated by many scribes.

One of the most controversial debates on the *Shahnameh* is the religion of its composer. May scholars have talked about the issue but the most authentic idea is that Ferdowsi follows Shiism. Ferdowsi's religion has always been one of the main debates among the scribes of the *Shahnameh*; that is the reason we can say without any doubt that the number of manuscripts that have survived the impacts of the

religious disputes is very few. Most of the studies conducted on the issue have dealt with the authenticity of the verses that praise the Kholafa Rashedin in the introduction of the *Shahnameh*. So, other religious conflicts of the scribes added to other parts of the work have been ignored or have not receive due attention. The additional religious verses of the manuscript of the *Shahnameh* can be categorized into several groups: 1) The verses on praising the Prophet of Islam. Considering their content, we cannot say without any doubt if the scribe holds the Shia religion or the Sunnah; 2) The verses that the Shia scribes have added to the *Shahnameh* to prove that Ferdowsi is a Shia; 3) The verses that the Sunni scribes have added to the manuscripts of *Shahnameh*. The most famous of the additions is the well-known four-verse piece that praise Kholafa Rashedin in the introduction of *Shahnameh*. Over the past years, researchers rejected this part; 4) Yet in some cases, the scribe is a Muslim, but his patriotic prejudices have made him ignore the religious conflicts.

4. Discussion and conclusion

Exploring some manuscripts of the *Shahnameh* and later heroic texts, especially the *Jahangirnameh*, the study achieved the following conclusions:

1) All scribes of the authentic and well-known manuscripts of *Shahnameh*, produced between the 7th to 9th centuries AH, are Muslims. There is not any sign of Zoroastrian scribes in this period. The manipulations of Muslim scribes towards proving the truth of their religion are trivial in some cases, but biased and aggressive in some other cases. The scribes' ideological conflicts are often mentioned in the preface of the *Shahnameh*, where the Prophet of Islam (PBUH) and his successor are mentioned, but there is usually no sign of any manipulation within the content. As some Muslim scribes found the introduction a good space to introduce their religious beliefs, they took the opportunity and added some verses to the text to show that Ferdowsi was a Shia or Sunni. The places that these verses have been added are different in different manuscripts. This clearly shows that we can doubt the authenticity of the religious verses added to the *Shahnameh*;

2) Some additional religious verses can be seen in the primary heroic texts. The verses are on the praise of the Prophet of Islam or the love of Imam Ali, the same subject that is found in the manuscripts of the *Shahnameh*, but Zoroastrian scribes' religious ideas have been added to some manuscripts of

the *Farmarznameh*, so that the scribes of these manuscripts have changed the content or added some verses to praise the Prophet of Behdin;

3) *Jahangirnameh* is the only heroic poetry work that the frequency of scribes' religious conflicts are high in its manuscripts. In a manuscript of the poetry work which is kept in the National Library of France and also in its lithograph, the scribe's religious manipulations are evident. This means that the scribe has changed all religious words, so that the subject in some cases has changed from the war between Iranian Muslims and infidels and idolaters to a war between religious Iranians and idolaters.

DOI: https://doi.org/10.22067/JLS.2024.84992.1520

نشریهٔ علمی جستارهای نوین ادبی، شمارهٔ ۲۲۳، زمستان ۱۴۰۲، صص ۱۰۵-۱۳۰
مقالهٔ پژوهشی

جدال‌های مذهبی کاتبان
در دست‌نویس‌های معتبر شاهنامه و متون منظوم پهلوانی

تاریخ دریافت: ۳۰ مهر ۱۴۰۲ / پذیرش: ۳۰ بهمن ۱۴۰۲

رضا غفوری[۱]

چکیده

یکی از مشــکلات بزرگ و بحث برانگیز در حوزهٔ تصــحیح انتقادی متون، بررســی گونه‌های مختلف دســتکاری‌های کاتبان در دســت‌نویس‌ها اســت؛ زیرا اغلب کاتبان حوزهٔ زبان فارســی، رعایت امانت نمی‌کردند و ضبط درست دست‌نویس‌ها را به دلایل گوناگونی تغییر می‌دادند. جدال‌های مذهبی کاتبان به‌منظور اثبات حقّانیت مذهب خویش و در ردّ مذاهب و فرقه‌های مخالف، یکی از مهم‌ترین تصرّفات عمدی آن‌ها به شـمار می‌رفت و این امر بیشـتر در جاهایی از متن روی می‌داد که شـاعر یا نویسـنده به بیـان عقـایـد دینی خود می‌پرداخـت. تـاکنون دربـارهٔ دســتبردهـا و جـدال‌هـای مـذهبی کـاتبـان در دست‌نویس‌های شاهنامه، تحقیقات اندکی شده و متاسّفانه دربارهٔ متون پهلوانی پس از آن هیچ پژوهش مستقلی صورت نپذیرفته است. توجّه به این نکته سبب شد که در این مقاله، جدال‌های مذهبی کاتبان را که در دســت‌نویس‌های معتبر و شــناخته شــدهٔ شــاهنامه و منظومه‌های پهلوانی پس از آن روی داده بررسی کنیم و نمونه‌های مختلفی از دستکاری‌های آن‌ها را در این دسته متون نشان دهیم.

کلیدواژه‌ها: نسخهٔ خطّی، کاتب، شاهنامه، متون پهلوانی، جهانگیرنامه.

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ولیعصر (عج) رفسنجان، رفسنجان، ایران.

E-mail: Reza_ghafouri1360@yahoo.com

۱- مقدّمه

نسخه‌های خطّی ارزش والایی در حفظ فرهنگ و تمدّن هر کشور و معرّفی آن دارند؛ زیرا این دسته آثار، بی‌تردید قدمت اندیشه و تفکّر بشر را به نسل‌های مختلف نشان می‌دهند. آن‌چنان‌که می‌دانیم در گذشته پیش از پیدایش صنعت چاپ، استنساخ یا نسخه‌برداری از آثار نویسندگان و شاعران، به دست کاتبان صورت می‌گرفت. کاتبان و نسّاخان اغلب شامل دو دسته بودند: نخست آن‌هایی که کم‌سواد بودند و از ذوق ادبی بهرهٔ چندانی نداشتند، دوم کاتبانی که اهل خواندن و تحقیق بودند و با آثار ادبی به‌خوبی آشنایی داشتند امّا غالباً امانت‌دار خوبی نبودند و معمولاً متون مختلف را به‌منظور تهذیب، تسهیل و یا تصحیح متن تغییر می‌دادند. زیانی که از این دستهٔ اخیر به ما رسیده کمتر از مضرّات بی‌سوادی کاتبان دستهٔ نخست نبوده است (جهانبخش، ۱۳۸۵، ص. ۱۳). به گفتهٔ یکی از پژوهشگران، «کاتب امین، از کاتب فاضل بهتر است؛ زیرا کاتب امین، متن را چنان که دیده می‌نویسد و کاتب فاضل، چنان با مهارت در متن دست می‌برد که اگر مصحّح، اهل نباشد دستبرد او را با کلام نویسنده اشتباه می‌کند» (امیدسالار، ۱۳۸۹، ص. ۴۲۹).

دخل و تصرّفات و اسقاط و افزوده‌هایی که کاتبان فاضل، در دست‌نویس‌ها به‌قصد تصحیح و پیراستن متن روا می‌داشتند و تغییراتی که برای بهسازیِ متون انجام می‌دادند عمدی و مغرضانه بود و هدفی در پی داشت (زرین‌کوب، ۱۳۷۷، ص. ۵۰). بنابراین «نوعی آگاهی از انگیزه‌های تصرّف در هر متن، برای مصحّح ضروری است تا منطق محتمل تصرّف کننده را پیش‌بینی و در جهت عکس آن عمل نماید»(جهانبخش، ۱۳۷۸، صص. ۲۷- ۲۸).

شماری از دستکاری‌های کاتبان، حاصل تعصّبات دینی و عقیدتی آن‌ها بود. بیشتر این تصرّفات اغلب به تغییر دادن برخی از اسامی و یا حذف و تبدیل عبارات دعایی و وصفی، در خصوص بزرگان فرقه‌های مذهبی خلاصه می‌شد. البته مواردی نیز وجود دارد که کاتب از روی تعصّب به حذف پاره‌ای از مطالب کتاب که موافق و مطابق عقیدهٔ او نبوده پرداخته است (مایل هروی، ۱۳۸۰، ص. ۲۴۵). تاکنون محقّقان و نسخه‌پژوهان دربارهٔ گونه‌های مختلف دستبردهای کاتبان، تحقیقات مفصّلی انجام داده‌اند امّا در حوزهٔ دستکاری‌های مذهبی آن‌ها، معمولاً به ذکر اشارات مختصری بسنده کرده و از آن گذشته‌اند؛ بااین‌وجود پژوهش‌های نادر و ارزنده‌ای نیز در این زمینه صورت گرفته است. استاد شفیعی‌کدکنی در یکی از مقالات ممتّع خویش، نمونه‌هایی چند از تصرّفات ایدئولوژیک کاتبان را در متون عرفانی و به‌ویژه در منطق‌الطیر عطّار آورده (ر.ک: شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۳، صص. ۹۴- ۱۰۷) و در پایان به این نتیجه رسیده‌اند که: «...عامل از میان رفتن نسخه‌های کهن بسیاری از متون دینی و مذهبی، همیشه، حوادث طبیعی از قبیل

سیل و آتش‌سوزی و... نبوده است بلکه متولّیان تحوّلات ایدئولوژیک جامعه، آن نسخه‌های کهن را عالماً و عامداً از بین برده‌اند تا هیچ‌کس در اصالت تحوّلات ایدئولوژیک مذهب تردید نکند» (همان، ص. ۱۰۷).

علی شاپوران نیز با بررسی دستکاری‌های مذهبی کاتب نسخهٔ قاهرهٔ شاهنامه به این نتیجه رسیده است که «کاتب نسخهٔ کهن قاهره (مورّخ ۷٤۱ق) نوهٔ یک روحانی و صوفی بزرگ و فرزند عالم صوفی دیگری است. چنین به نظر می‌رسد که او جزء گروهی از صوفیان است که در فاصلهٔ قرن ششم تا هشتم می‌کوشیده‌اند شاهنامه و اسلام را حتی‌الامکان به یکدیگر نزدیک کنند. این کاتب متن شاهنامه را بسیار دستکاری کرده است. او این کار را نه با برنامه‌ای نظام‌مند، بلکه با تصمیمات لحظه‌ای حین کتابت انجام می‌دهد و در نتیجه، در قبال مضامین مشابه همیشه یکسان رفتار نمی‌کند» (شاپوران، ۱۴۰۰، ص. ۵۵).

۲- اختلافات مذهبی کاتبان در دست‌نویس‌های کهن شاهنامه

شاهنامه به دلیل محبوبیتی که در میان ایرانیان داشته همواره از دخل و تصرّفات متعدّد کاتبان دور نمانده و آسیب‌های جدّی دیده است؛ امّا خوشبختانه در سال‌های اخیر، پژوهشگران به شمار بسیاری از این تصرّفات و آسیب‌های متنی اشاره داشته‌اند (خالقی‌مطلق، ۱۳۶۵، صص. ۳۷۲- ۳۸۰؛ خطیبی، ۱۳۸۵الف/ ص. ۵۴- ۶۸؛ همو، ۱۳۸۵ب/ ص. ۱۱۲-۱۲۸). نولدکه با دریافت دستکاری‌های متعدّد کاتبان می‌نویسد: «بی‌وجدانی نسخه‌نویسان ایرانی که نتیجهٔ استعداد فراوان آن‌ها برای بیان ادبی است شاهنامه را حفظ نکرده است؛ به این موضوع باید تغییراتی را که به علل مذهبی داده شده است و تا حدّ زیادی اهمال کاری صریح را نیز اضافه کرد»(نولدکه، ۱۳۸۴، ص. ۱۹۵).

یکی از نکته‌های مهم دربارهٔ شاهنامه، بحث دربارهٔ مذهب سرایندهٔ آن است که تاکنون نظرهای متعدّدی دربارهٔ آن داده شده، امّا موثّق‌ترین نظر همان است که فردوسی را بر مذهب شیعه خوانده‌اند (آیدنلو، ۱۳۹۰، صص. ۶۱- ۶۳). مسألهٔ مذهب فردوسی، همواره مورد توجّه کاتبان شاهنامه بوده و به همین دلیل به جرأت می‌توان گفت که شمار دست‌نویس‌هایی که از جدال مذهبی کاتبان مبرّا مانده بسیار معدود و نادر است [1]. متأسّفانه اغلب پژوهش‌هایی که تاکنون در این زمینه شده مربوط به اصالت ابیات ستایش خلفای راشدین است که در مقدّمهٔ شاهنامه آمده (ر.ک: ادامهٔ مقاله) و سایر پیکارهای مذهبی کاتبان که به بخش‌های دیگر دست‌نویس‌ها الحاق شده، اغلب مغفول مانده و یا کمتر بدان توجّه شده است، در این‌جا، به بررسی بیت‌های مذهبی الحاق شده به دست‌نویس‌های معتبر شاهنامه می‌پردازیم و آن‌ها را به‌صورت ذیل دسته‌بندی می‌کنیم:

الف. ابیاتی که مضمون آن درود فرستادن به پیامبر اسلام (ص) و ستایش ایشان است؛ امّا با توجّه به محتوای آن، دقیق

نمی‌توان مذهب تشیّع یا تسنّن کاتب را مشخّص نمود. مثلاً:

در پایان داستان نبرد گشتاسپ با ارجاسپ و پس از ستایش سلطان محمود، کاتب دست‌نویس‌های **س** و **لی**(۲) بیت معروف زیر را به متن افزوده‌اند:

هـــزاران درود و هـــزاران ســـلام   ز مـــا بـــر محمّـــد علیه‌السّـــلام

(فردوسی، ۱۳۸٦، ۵/ ص. ۲۱۸/ پ ۲۲)

در پایان داستان اسکندر، پس از آفرین فردوسی بر محمود، دست‌نویس **ل** بیت زیر را افزوده است:

وزو بـــــر روان محمّـــــد درود   بـــه یـــارانش بـــر هـــر یکـــی برفـــزود

(فردوسی، ۱۳۸٦، ٦/ ص. ۱۲۹/ پاورقی ٤)

این بیت در دست‌نویس‌های **ق**، **س**۲، **ق**۲، **لی**، **ل**۳، **و**، **آ**، **ب**، در آغاز داستان اشکانیان و پس از حمد خداوند، افزوده شده است (ر.ک: همان، ۶/ ص. ۱۳۵/ پ ۱).

بیت زیر در دو دست‌نویس **ق**۲ و **پ**، در پایان پادشاهی شاپور و پس از درود فرستادن بر مدفن پیامبر اسلام(ص) به متن الحاق شده است:

محمّـــد رســـول خـــدای و امـــین   کـــه راه مســـلمانی آورد و دیـــن

(همان، ٦/ ص. ۲۵۰/ پ ۳۱)

کاتب دست‌نویس **ق**۲ ابیات زیر را در داستان یافتن گنج گاوان و در ستایش بهرام گور افزوده است:

خـــدایا روان چنـــان شـــهریار   روان کـــن بـــه فـــردوس ای کردگـــار

ز روح محمّـــــد درودش نثـــــار   بـــه هـــر ســـاعتی در هـــزاران هـــزار

(همان، ٦/ ص. ٤٦۳/ پ ٦)

ب. ابیاتی که کاتبان شیعی‌مذهب برای تثبیت شیعه‌گری فردوسی به شاهنامه افزوده‌اند. این ابیات الحاقی شامل چند دسته است:

۱. بیت‌هایی که به امام اوّل شیعیان(ع) اشاره دارد و لحن کاتب در آن‌ها ملایم است. شمار این دسته ابیات نسبت به موارد دیگری که در دنبالهٔ مقاله خواهیم آورد انگشت‌شمار است. در مقدّمهٔ شاهنامه آنجا که فردوسی تلویحاً به تشیّع

خود اشاره می‌کند کاتبان دست‌نویس‌های **س**، **لن**، **ق**۲، **آ**، **ب**، دو بیت زیر را به متن الحاق کرده‌اند:

علی را چنین گفت و دیگر همین — کزیشان قوی شد به هرگونه دین
نبی آفتاب و صحابان چو ماه — به هم پشتی یکدگر راست راه

(همان، ۱/ ص. ۱۰/ پ۹)

۲. ابیاتی که به امام علی (ع) در کنار پیامبر اسلام (ص) اشاره دارد و از فضایل ایشان یاد می‌کند؛ مثلاً کاتبان دست‌نویس‌های **س**، **لن**، **لی**، **لن**۲، **ب**، ابیات زیر را پس از ستایش انوشیروان به متن افزوده‌اند:

نه برخاست چون او ز تخم کیان — جز از احمد و حیدر از تازیان

(همان، ۷/ ص. ۱۰۱/ پ ۶)

در همین داستان، کاتب دست‌نویس **س**، ابیات زیر را در ذکر فضایل پیامبر (ص) و امام علی (ع) ظاهراً از خود سروده و به متن الحاق کرده است:

... هزار آفرین باد بر جان او (= پیامبر) — تن و جان ما زیر فرمان او
بر آن نامور حیدر هاشمی — که مردی فزون داشت با مردمی
وصیّ نبی شیر پروردگار — جوانمرد دین صاحب ذوالفقار
درود خداوند بر هر دوان — درین هر دو بر جان نوشین روان

(همان، ۷/ ص. ۱۰۱/ پ ۱۰)

بیت زیر در دست‌نویس **س**۲، در آغاز پادشاهی اشکانیان دیده می‌شود:

و زو بر روان محمّد درود — دوم میر حیدر که چون او نبود

(همان، ٦/ ص. ۱۳۵/ پ ۱)

۳. ابیاتی که در آن‌ها صریحاً از امام علی (ع) در مقام وصی و جانشین پیامبر اسلام (ص) یاد می‌شود، مانند بیت نخست زیر که در دست‌نویس‌های **ل**، **س**، **لن**، **ق**۲، **لی**، **پ**، **آ**، **ل**۲، **ب** و **سن ژوزف (ژ)** و بیت دوم که در دست‌نویس‌های **ف**، **ب**، **ل**۳، **لن**۲، **س**۲، **سعدلو** و **سن‌ژوزف**، افزوده شده است:

منم بندهٔ اهل‌بیت نبی — ستایندهٔ خاک پای وصی

(همان، ۱/ ص. ۱۰/ پ۱۰؛ همان، ۱۳۸۹، ٤۸۸ر)

...بـه دل گفـت اگـر بـا نبـی و وصـی شـــوم غرقـــه دارم دو یـــار وفـــی
(فردوسی، ١٣٨٦، ١/ ص. ١٠/ پ١٨؛ همان، ١٣٨٩، ٤٨٨ر؛ همان، ١٣٧٩، ٨)

۴. ابیاتی که در آن‌ها زبان کاتب شیعی متعصّبانه و تهدیدآمیز است، مانند ابیات زیر در ردّ و نکوهش دشمنان امام علی (ع) که به دست‌نویس‌های **ل**، **س**، **لن**، **ق**۲، **و**، **آ**، **ل**۲، **ب** الحاق شده است (۳):

نبـاشـــد جـز از بـی‌پـدر دشـــمـنـش کــه یــزدان بــه آتــش بســوزد تــنش
هر آن کس که در دلش بغض علی اسـت از او زارتـــر در جهـــان زار کیســـت
(فردوسی، ١٣٨٦، ١/ ص. ١١/ پ٦)

مضمون دشمنی با امام اوّل شیعیان (ع) که تاوان سختی به دنبال خواهد داشت، در بخش دیگری از شاهنامه، آنجا که فردوسی به حبّ امام علی (ع) و خواهشگری از ایشان در روز محشر اشاره می‌کند به گونهٔ دیگری در دست‌نویس‌های **س**، **ک**، **ل**۲، **س**۲، **ق**۲، **لی**، **ل**۳، **و**، **آ** دیده می‌شود:

وگــر در دلــت زو بــود هــیچ ریــغ بــدان کــه بهشــت از تــو دارد دریــغ
(همان، ٧/ ص. ١٦٦/ پ ١٧)

یکی از نکته‌های درخور توجّه دربارهٔ بیت‌های شیعه‌گرای الحاق شده به شاهنامه، این است که این ابیات جای ثابت و مشخّصی ندارند و جای آن‌ها در دست‌نویس‌ها متفاوت است. با توجّه به این نکته می‌توان عدم اصالت برخی از آن‌ها را نشان داد و متن شاهنامه را از وجود آن‌ها پیراست. مثلاً بیت زیر در بعضی دست‌نویس‌ها در آغاز پادشاهی شاپور اردشیر آمده حال این که در دست‌نویس‌های **ق**۲، **و**، در پایان داستان جنگ بزرگ کی‌خسرو افزوده شده است (همان، ۴/ ص. ۳۷۴/ پ ۱۰):

ســـر انجمـــن بـــد ز یـــاران علـــی کــه شــیعیش خوانــد علــیّ ولــی
(همان، ٦/ ص. ٢٤١/ ٧)

و یا بیت زیر که در دست‌نویس‌های **ل**، **س**، **لن**، **ق**۲، **پ**، **و**، **آ**، **ل**۲، **ب**، در مقدّمهٔ شاهنامه دیده می‌شود ولی در دست‌نویس‌های **ق**۲، **و**، در پایان داستان جنگ بزرگ کی‌خسرو (همان، ۴/ ص. ۳۷۴/ پ ۱۰)، در دست‌نویس‌های **ک**، **س**۲، **لی**، **آ**، **ب**، در آغاز داستان اسکندر و در دست‌نویس‌های **ل**۲، **لن**، **پ**، **لن**۲ در آغاز پادشاهی شاپور اردشیر (همان، ۶/ ص. ۲۴۱/ پ ۱۴) آمده است:

نباشد جز از بی‌پدر دشمنش   که یزدان به آتش بسوزد تنش

(همان، ۱/ ص. ۱۱/ پ٦)

ج. برخی کاتبان سنّی مذهب نیز بیکار ننشستند و هر یک به‌نوبهٔ خود بیت‌هایی به متن شاهنامه افزودند تا فردوسی را اهل تسنّن معرّفی کنند (آیدنلو، ۱۳۹۰، ص. ۶۴). معروف‌ترین نمونهٔ این الحاقیات، همان قطعهٔ چهار بیتی معروف ستایش خلفای راشدین در مقدّمهٔ شاهنامه است که در بیشتر دست‌نویس‌ها دیده می‌شود (فردوسی، ۱۳۸۶، ۱/ ص. ۱۰/ پ۳؛ همان، ۱۳۷۹، ص. ۷) و برخی پژوهشگران در عدم اصالت آن دلایلی چند آورده و حقّ مطلب را به‌خوبی ادا کرده‌اند (ر.ک: خالقی‌مطلق، ۱۳۷۱، صص. ۳۴۶- ۳۵۰؛ همو، ۱۳۷۲، صص ۱۲۹- ۱۳۴؛ دوستخواه، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۶).

لحن و شیوهٔ بیان کاتبان اهل تسنّن نیز گاهی همچون کاتبان شیعی، ملایم و دور از تعصّب است؛ مانند قطعهٔ زیر که در دست‌نویس‌های **س**، **ق**، **ک**، **ل**۲، **س**۲، **لی**، **ب** در خطبهٔ یزدگرد آمده است:

چنان بد کجا سرفراز عرب   که از تیغ او روز گشتی چو شب

که بد شمع دین و چراغ بهشت   که در کشور او مرد بی‌دین نهشت

عمر آن که بد مؤمنان را امیر   ستوده ورا خالق بی‌نظیر

(فردوسی، ١٣٨٦، ٨/ ص. ٤١١/ پ١٣)

امّا گاهی لحن تند و متعصّبانه‌ای نیز از آن‌ها دیده می‌شود، مانند ابیات زیر که در دست‌نویس‌های **ل**، **آ**، **ب**، به مقدّمهٔ شاهنامه افزوده شده است:

تو بر خارجی لعنتی کن مدام   و بر رافضی همچنین کن مدام

ابوبکر و حیدر چو بر کوثرند   کجا خارجی رافضی در خورند

تو سنّی بزی تا بود هر دو دوست   ره رستگاری از این است و اوست

(همان، ۱/ ص. ۱۱/ پ ۸)

د. گاهی کاتب مسلمان بوده امّا تعصّبات ملّی و میهنی بر او غلبه یافته و ترک ادب شرعی کرده است. برای مثال، کاتب مسلمان دست‌نویسی از شاهنامه مورّخ ۸۴۸ ه. ق، محفوظ در کتابخانهٔ واتیکان، به نام علی ابن نظام دامغانی، بیت تعرّض‌آمیزی پس از بیت معروف (چو با تخت منبر برابر کنند/ همه نام بوبکر و عمّر کنند) در نامهٔ رستم فرخزاد به

برادرش، به دست‌نویس خود افزوده است. ازآنجاکه دست‌نویس کتابخانۀ واتیکان در شهر یزد کتابت شده (ر.ک: خالقی‌مطلق، ۱۳۶۴، ص. ۳۹۶) احتمالاً کاتب هنگام سرودن و یا افزودن این بیت، تحت تأثیر اندیشه‌های زردشتیان آن دیار قرار گرفته است:

ز عثمـان و حیـدر بگیـرد شـمار　　　نمانـد بـه گیتـی یکـی نامـدار

(فردوسی، ۱۳۸٦، ۸/ ص. ٤۱۷/ پ ۱۸)

۳- جدال‌های دینی کاتبان در برخی دست‌نویس‌های متون پهلوانی

گذشته از شاهنامه در برخی دست‌نویس‌های متون پهلوانی نیز، دستکاری‌های مذهبی و متعصّبانۀ کاتبان دیده می‌شود؛ مثلاً کاتب مسلمان یکی از دست‌نویس‌های بهمن‌نامه، ظاهراً ابیات سرودۀ ایرانشاه را که در منقبت پیامبر اسلام (ص) آمده چندان منسجم و عالی ندانسته به همین دلیل آن‌ها را حذف و ابیات دیگری را جایگزین آن کرده است (ایرانشاه بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۰، ۴/ پ ۶). در دست‌نویس‌های متعدّد فرامرزنامۀ بزرگ و کوچک نیز شاهد الحاق ابیاتی هستیم که ارادت کاتب را به امام اول شیعیان (ع) نشان می‌دهد (فرامرزنامۀ بزرگ، ۱۳۹۴، ۲۴۹/ پ ۱۶؛ مرزبان فارسی، ۱۳۹۹، ۱۲۴/ پ۱).

یکی از نکته‌های درخور توجّه، تصرّفات کاتبان زردشتی در فرامرزنامۀ بزرگ است؛ مثلاً در چاپ سنگی این کتاب که سال‌ها پیش به همّت رستم سروش تفتی در بمبئی انتشار یافت ابیاتی در ستایش زردشت دیده می‌شود که به‌احتمال بسیار از افزوده‌های یکی از کاتبان زردشتی این منظومه است؛ زیرا اوّلاً این ابیات تنها در چاپ سنگی آمده و در دست‌نویس‌های دیگر نشانی از آن نیست؛ ثانیاً هیچ سند قطعی در دست نداریم که شاعر گمنام این منظومه را بر دین بهی فرض کنیم تا به تبع آن، این ابیات را سرودۀ او بدانیم. ابیات الحاقی یاد شده چنین است:

کـه از عهـد آن شـاه بـا آفـرین　　　زراتشـت اسـفنتمان گـزین

پدیـد آمـد و گشـت ایـران زمـین　　　بـه کـردار بـاغ بهشـت بـرین...

کتـاب فروزنـدۀ زنـد و اُسـت　　　که زنگ جهالـت بـه گیتـی بشسـت

یک و بیسـت نسـک آن کتاب گزین　　　بیـاورد و شسـت او جهـان را زمـین

(فرامرزنامۀ بزرگ، ۱۳۹٤، ۱٥۰/ پ۷)

در داستان تخت طاقدیس، شاعر پس از توصیف این تخت و چگونگی توجّه پادشاهان ایران به آن می‌گوید:

بـــدین گونـــه بُـــد تـــا بـــه گـــاه عمـــر   کـــه از وی عجـــم گشـــت زیـــر و زبـــر
ز یکــــــدیگر آن تخـــــت را برگشـــــاد   وزان بهـــــرهٔ هرکســـــی را بــــــداد

(ر.ک: فرامرزنامهٔ بزرگ، ۱۳۹٤، ص. ۲۰۹/ ۲۹۱٤- ۲۹۱۵)

امّا یکی از کاتبان زردشتی این منظومه و یا شاید رستم سروش تفتی، ابیات بالا را دستکاری کرده و آن‌ها را این چنین متعصّبانه و شدیداللّحن آورده است:

بدین گونـه بـد تـا بـه گـاه عمـر   نحـــوس اختـــر بـــد رگ بی‌پـــدر
که بـر خـواهش چـرخ بیـدادگر   شـــد ایـــران از آن دیـــو زیـــر و زبـــر

(فرامرزنامه، ۱۳۲٤، ص. ۲۷۹)

همچنین یکی از کاتبان زردشتی مذهب، بیت معروف (هزاران درود و هزاران سلام/ ز ما بر محمّد علیه السّلام) را که به گونه‌های مختلفی در بسیاری از دست‌نویس‌های شاهنامه و متون پهلوانی ضبط شده به‌صورت زیر به پایان فرامرزنامهٔ بزرگ الحاق کرده است:

هـــــزاران درود و هـــــزاران ســـــلام   ز مـــا بـــر **زراتشـــت** علیه‌السّـــلام

(فرامرزنامهٔ بزرگ، ۱۳۹٤، ص. شصت‌ونه)

این بیت در دست‌نویس دیگری از فرامرزنامهٔ بزرگ مندرج در یکی از نسخ شاهنامه، که به دست یکی دیگر از کاتبان زردشتی کتابت شده این‌گونه ضبط شده است:

هـــــزاران درود و هـــــزاران ســـــلام   ز مـــا بـــاد بـــر روی **نیکـــان** مـــدام

(فردوسی، بی‌تا، ص. ٤٦۵)

تغییر ضبط‌ها و آوردن ضبطی که مطابق میل کاتبان بود گاهی در برخی سرنویس‌ها نیز دیده می‌شود. بر پایهٔ سرنویس یکی از دست‌نویس‌های فرامرزنامهٔ کوچک مضبوط در کتابخانهٔ بریتانیا به شمارهٔ Or. 2926، پس از شکست خوردن جوکیان هند از فرامرز و شکستن بت‌ها، همگی به **دین اسلام** روی می‌آورند (مرزبان فارسی، ۱۳۹۹، ص. ۱۲۱/ پ ۵). وقوع این علّت را می‌توان به دو گونه توجیه کرد: احتمالاً کاتب مسلمان این دست‌نویس تمایل داشته که قهرمان منظومه‌ای را که به کتابت آن اشتغال داشت مسلمان معرّفی کند. احتمال دیگر این که کاتب تحت تأثیر فضای فرهنگی سده‌های متأخّر، همهٔ قهرمانان ملّی را مسلمان دانسته است. دربارهٔ این نکته در صفحات آینده بیشتر سخن خواهیم گفت.

۴- جدال‌های مذهبی کاتبان در دست‌نویس‌های جهانگیرنامه

پیش‌تر نمونه‌هایی از ورود عقاید دینی کاتبان و جدال‌های مذهبی ایشان را در دست‌نویس‌های شاهنامه و متون پهلوانی نشان دادیم و گفتیم که کاتبان عقاید خود را گاه با بیانی ملایم و گاه با لحن تند و متعصّبانه‌ای در ردّ فرقه‌های مخالف بیان می‌کردند. نکتهٔ حائز اهمّیت این است که در هیچ‌کدام از این تصرّفات و دستکاری‌ها، سیر منطقی و یا درون‌مایهٔ داستان به هم نریخته زیرا افزودگی‌ها و یا جرح‌وتعدیل‌ها اغلب در جاهایی است که شاعر و یا قهرمان داستان، عقاید مذهبی خود را بیان می‌کند و بیشتر این دستکاری‌ها درون‌مایهٔ داستان را تغییر نمی‌دهد امّا در جهانگیرنامهٔ‌سرودهٔ قاسم مادح وضع به گونهٔ دیگری است و جدال‌های مذهبی برخی کاتبان، ویژگی‌های فکری این منظومه را تغییر داده است. پیش از ورود به این مبحث، نخست باید دربارهٔ زمان احتمالی سرایش این منظومه سخن بگوییم.

نخستین بار ژول مول در دیباچهٔ خود بر شاهنامه، جهانگیرنامه را منظومه‌ای متعلّق به قرن پنجم معرّفی کرد (مول، ۱۳۵۴، ص. ۴۳). سعید نفیسی بر آن بود که روایت جهانگیرنامه در کنار شمار دیگری از روایات منظومه‌های پهلوانی، یا مستقیم به پهلوی نوشته شده و یا این که از یونانی، سریانی و غیره به پهلوی درآمده است[(۴)] (نفیسی، ۱۳۴۴، ص. ۱۴) بااین‌حال این پژوهشگر به زمان سرایش جهانگیرنامه اشاره‌ای نمی‌کند. ذبیح‌الله صفا با توجّه به برخی مختصات فکری و ادبی جهانگیرنامه، آن را متعلّق به اواخر قرن ششم (به‌احتمال‌ضعیف) و یا قرن هفتم (به‌احتمال‌قوی) دانست و این توضیح را نیز اضافه کرد که ظاهراً بعدها در حدود قرن نهم، کاتبان در دست‌نویس‌های جهانگیرنامه دست برده و بیت‌هایی به آن الحاق کرده‌اند (صفا، ۱۳۶۳، ص. ۳۳۲). چندی بعد حدس این پژوهشگر در نوشته‌های دیگران تکرار شد (ر.ک: ریپکا، ۱۳۸۵، ص. ۲۳۶؛ جهان‌تاب، ۱۳۸۱، ص. ۳۰۲؛ شریفی، ۱۳۸۷، ص. ۴۹۲؛ نیازکار، ۱۳۸۶، ص. ۵۹۳؛ ذوالفقاری- جعفری، ۱۳۹۴، ص. ۲۴۸). خالقی‌مطلق جهانگیرنامه را در کنار شمار دیگری از متون پهلوانی، با قید احتمال سرودهٔ قرن ششم دانسته است (خالقی‌مطلق، ۱۳۸۶، ص. ۱۸۶). فان زوتفن به تبعیت از سخن صفا، دورهٔ سرایش آن را بین سده‌های ششم تا نهم نوشته است (Zutphen, 2014, p. 78). در برخی دانشنامه‌ها به تقلید از سخن صفا، دورهٔ سرایش جهانگیرنامه متأخّرتر از قرن نهم خوانده نشده بدون آن که آغازی برای سرایش آن تعیین کنند (مصاحب، ۱۳۸۱، ص. ۷۷۹؛ اوشیدری، ۱۳۸۶، ص. ۲۳۹). برخی پژوهشگران به استناد بیتی از این منظومه که مشابه آن در گلستان سعدی نیز دیده می‌شود دورهٔ سرایش آن را پس از سال ۶۵۶ احتمال داده‌اند (محقق، ۱۳۸۰، ص. ۹؛ آیدنلو، ۱۳۸۸، ص. ۲۵). از نظر دوبلوا این منظومه به‌طور

گسترده از واژگان عربی و مفاهیم اسلامی بهره برده است، بنابراین به نظر می‌رسد که از دیگر آثار متعلّق به این ژانر ادبی متأخرتر است (De Blios, 1998, p. 476) امّا این پژوهشگر به دورهٔ احتمالی سرایش آن اشاره‌ای نمی‌کند. امیدسالار زمان سرایش جهانگیرنامه را از ادوار یاد شده متأخّرتر می‌داند و آن را به دورهٔ صفویه و یا حتّی دورهٔ زندیه و قاجاریه می‌رساند (امیدسالار، ۱۳۸۱، ص. ۴۵۴). در نقد سخن امیدسالار باید گفت که چون یکی از دست‌نویس‌های این اثر در تاریخ ۲۹ ذی‌الحجّهٔ سال ۱۱۱۲ مصادف با حکومت شاه سلطان حسین صفوی کتابت شده پس تعلّق این منظومه به دورهٔ پس از صفویه، کاملاً منتفی است؛ امّا حدس ایشان در تعلّق احتمالی آن به دورهٔ صفویه، همچنان بر قوّت خود باقی است. اخیراً یکی از پژوهشگران جوان بیت آخر این منظومه (به نظم آمد این دفتر اندر هرات/ به توفیق «جبّار موت و ممات») را مادّه تاریخی برای سرایش این منظومه دانسته و سال سرایش آن را ۱۰۷۷ ه. ق یعنی هم‌زمان با درگذشت شاه‌عباس دوم و بر تخت نشستن شاه صفی دوم معرّفی کرده است (مهراد، ۱۳۹۷، صص. ۲۰۰-۲۰۱). نگارنده پیش‌تر با توجّه به آمدن واژهٔ هرات در بیت پایانی این منظومه، حدس زده بود که شاید جهانگیرنامه در قرن نهم و در دوره‌ای که فرزندان تیمور در هرات به سر می‌بردند و به شاعران و هنرمندان توجّه خاصی می‌کردند سروده شده است (غفوری- امینی، ۱۳۹۳، صص. ۳۰۹) امّا اکنون با یافتن دست‌نویس‌های بیشتر و با توجّه به ویژگی‌های سبکی جهانگیرنامه، احتمال می‌دهد که این منظومه نیز مانند شمار دیگری از متون پهلوانی، متعلّق به قرن دهم به بعد است.

نگارنده در تصحیح انتقادی تازه‌ای که از این منظومه انجام داده دست‌نویسی از این منظومه را که در کتابخانهٔ ملّی پاریس نگهداری می‌شود اساس پیرایش خود قرار داده است. در این دست‌نویس بسیاری از ضبط‌های کهن حفظ شده امّا شماری دستکاری‌های کاتبان نیز در آن دیده می‌شود. خوشبختانه در دو دست‌نویس دیگر این منظومه که در کتابخانه‌های ایندیا آفیس و آستان قدس[1] نگهداری می‌شود، شمار بسیاری از ضبط‌های کهنی باقی مانده که در دست‌نویس پاریس دگرگون شده است.

یکی از دستکاری‌های مهم مذهبی کاتب دست‌نویس پاریس که در چاپ سنگی این کتاب نیز دیده می‌شود، تغییر دادن ضبط‌هایی است که مفاهیم مذهبی دارند. این دخل و تصرّفات و دستکاری‌ها شامل موارد ذیل است:

۱. تغییر ضبط **مسلمان** به **بهدین**؛ بسامد این تغییر در این منظومه بالا است:

همـــه همرهـــانش **مســـلمان** شـــدند   چو او سر بـه سـر اهـل ایمـان شـدند

(مادح، بی تا، ایندیا آفیس، ۲۱ پ)

نسخهٔ پاریس: همه همرهانش به **بهدین** شدند (همان، بی تا: پاریس، ۵۳پ).

مسلمان شو و راه حق در پذیر ره کفر بگذار و **اسلام** گیر
(همان، ایندیا آفیس، ۲۹پ)

نسخۀ پاریس: به **بهدین** شو و راه حق در پذیر/ ره کفر بگذار و حق دین گیر (همان، پاریس، ۵۹ر).

۲. تغییر ضبط **مسلمان** به **ایران**

مسلمانِ آباد نامش نهاد به اسلام دین انتظامش نهاد
ز تاریخ دور یل نامدار **مسلمانی آباد** نامش شمار
(مادح، بی‌تا، ایندیا آفیس، ۲۹ پ)

نسخۀ پاریس: به **ایرانی آباد** نامش نهاد/ به اقرار وی انتظامش نهاد- ز تاریخ دور یل نامدار/ به ایرانی آباد نامش شمار (همان، پاریس ۵۹ پ).

چاپ سنگی: به **ایرانی آباد** نامش نهاد/ یل پیلتن انتظامش نهاد- ز تاریخ دور شه نامدار/ به ایرانی آباد نامش شمار (همان، ۱۳۲۵، ص. ۵۳).

چو صفّ سپاه عدو گشت راست خروش از سپاه **مسلمان** بخاست
(همان، آستان قدس[۱]، ۴۷ر)

نسخۀ پاریس: ... خروش دلیران **ایران** بخاست (همان، پاریس، ۹۲ پ)

چاپ سنگی: ... خروش از دلیران **ایران** بخاست (همان، ۱۳۲۵، ص. ۲۲۸)

۳. تغییر ضبط **مسلمان** به **پشیمان**

از آن قوم بعضی **مسلمان** شدند از آن کفر و کین پاک دینان شدند
(همان، مجلس، ۱۵۲)

پ: از آن قوم بعضی **پشیمان** شدند (همان، پاریس، ۹۴پ)

چو گردی **مسلمان** دهم کام تو سپارم به دستت دلارام تو
(همان، آستان قدس[۱]، ۶۹ر)

پ: چو گردی پشیمان دهم کام تو (همان، ۱۱۰ر)

س: اگر در پذیری دهم کام تو (همان، ۱۳۲۵، ص. ۳۱۴)

۴. تغییر ضبط اسلام/ اسلامیان به ایران/ ایرانیان

سپاه عاد در توصیف سپاه جهانگیر می‌گویند:

دلیرند این جمله **اسلامیان** که بستند بر کینهٔ ما میان
(همان، ایندیا آفیس، ٦٦پ)

نسخهٔ پ: دلیرند این قوم ایرانیان (همان، ۹۱ر)

بیایند **اسلامیان** سوی من کسی کاو بود هم‌ترازوی من
(همان، ایندیا آفیس، ٦٦پ)

نسخهٔ پ و چاپ سنگی: بیایند **ایرانیان** سوی من (همان، پاریس، ۹۱ ر)

چو من تنگ سازم پی کین کمر ز **اسلامیان** کس نبینند اثر
(همان، آستان قدس[1]، ۴۷ر)

نسخهٔ پ، چاپ سنگی: ... ز **ایرانیان** کس نبیند اثر (همان، پاریس، ۹۲ پ؛ همان، ۱۳۲۵، ص. ۲۲۷)

۵. تغییر ضبط اسلام به یزدان/ ایزد

اسیران کافر هر آن کس که بود بدو دین **اسلام** عرضه نمود
(همان، مجلس، ۱۵۲)

پ: ... بدو دین **یزدان** عرضه نمود (همان، پاریس، ۹۴پ).

جهانگیر گفتش که ای بی‌نظیر بیا دین **اسلام** را درپذیر
(همان، ۶۹ر)

پ، بیا دین **یزدان** ز ما در پذیر (همان، پاریس، ۱۰۹پ)

س: بیا دین **ایزد** ز ما در پذیر (همان، ۱۳۲۵، ص. ۳۱۴)

گرفتم ره دین **اسلام** پیش نهادم برون پای از این کفر و کیش
(همان، ایندیا افیس، ٨٤ ر)

س: گرفتم ره دین **یزدان** به پیش (همان، ۱۳۲۵، ص. ۳۲۴)

۶. تغییر ضبط **مسلمان** به **صفت ساده**

چـــو فرهـــاد روی دلاور بدیـــد　　بگفـت ای **مسـلمان** زمانـت رسـید
(همان، آستان قدس[۱]، ۶۴ر)

نسخه‌های پاریس، مجلس، آستان قدس[۲] و چاپ سنگی: بگفت ای **دلاور** زمانت رسید

مســلمان شــو و راه حــق در پــذیر　　ره کفـــر بگـــذار و اســـلام گیـــر
(همان، ایندیا آفیس، ۲۹ پ)

چاپ سنگی: بشو **صادق** و راه حق در پذیر/ که نبود کسی غیر حق دستگیر (همان، ۱۳۲۵، ص. ۵۰)

۷. تغییر ساختار مصراع به‌منظور حذف واژهٔ مذهبی

ز **اســلام** او گشــت شــاد انجمــن　　کـه شـد شـاد ز **اسـلام** سـرو چمـن
(همان، آستان قدس[۱]، ۶۹ر)

پ: وزان دین پذیری همه شاد شد/ که راه کژی جمله بر باد شد (همان، پاریس، ۱۱۰ ر)

س: وزان دین پذیریش گشتند شاد/ پس آن‌گه دلیران با فرّ و داد...(همان، ۱۳۲۵، ص. ۳۱۵)

...کـه آیـد سـوی راه **اســلام** و دیـن　　بــرون آیــد از کفــر و از راه کــین
(همان، ایندیا آفیس، ٨٤ر)

پ: که آید سوی راه یزدان‌پرست/ بیندازد این بت‌پرستی ز دست (همان، پاریس، ۱۱۱پ)

س: بدان تا گراید سوی راه حق/ دل تیره‌اش گردد آگاه حق (همان، ۱۳۲۵، ص. ۳۲۳)

دلارام شـــد واقـــف از کـــار یـــار　　کـه او گشـت در دیـن حـق اسـتوار
شـــد آن هـــم **مســـلمان** بـــر دلنـــواز　　ز جـــان کـــرد اقـــرار بـــر بی‌نیـــاز
(همان، آستان قدس[۱]، ۶۹ر)

پ: شد او **شاد** و **خرّم** به پرده‌سرای (همان، پاریس، ۱۱۰ر)

ممکن است این پرسش مطرح شود که چه گونه می‌توان اصالت ضبط‌های **مسلمان** و **اسلام** را تأیید کرد امّا ضبط‌های **بهدین**، **ایزد** و یا **ایران** را که در دست‌نویس پاریس و چاپ سنگی آمده بی‌اعتبار دانست؟ برای پاسخ به این پرسش می‌توان سه دلیل آورد:

الف. ضبط‌های **بهدین**، **ایزد/ یزدان** و **ایران** تنها در دست‌نویس پاریس و چاپ سنگی آمده که هر دو از یک خانواده‌اند حال این که دست‌نویس‌های مجلس و آستان قدس[۲] با وجود خویشاوندی با دست‌نویس پاریس، این ضبط‌ها را تأیید نمی‌کنند، امّا ضبط‌های **مسلمان** و **اسلام** نه‌تنها در دست‌نویس ایندیا آفیس که قدیمی‌ترین نسخهٔ شناخته شده از جهانگیرنامه است آمده بلکه در دست‌نویس‌های معتبر دیگری که با ایندیا آفیس از یک سلسله نسب نیستند نیز دیده می‌شود.

ب. نکتهٔ مهم دیگر توجّه به زمان سرایش این منظومه است. پیش‌تر اشاره کردیم که پژوهشگران و محقّقان، دورهٔ سرایش جهانگیرنامه را از قرن پنجم تا دورهٔ صفویه احتمال داده‌اند امّا شواهد و قرائن متن حاکی از آن است که به احتمال بسیار، این منظومه در دورهٔ صفویه سروده شده است. یکی از موضوعات اصلی جهانگیرنامه، جنگ‌های مذهبی آن است، مضمونی که پیشینه‌ای طولانی در حماسه‌ها دارد و قدمت آن به یادگار زریران می‌رسد. این مضمون در شاهنامه در جنگ‌های ایرانیان با ارجاسب و همچنین در نبردهای ایرانیان با رومیان و اعراب مسلمان در دورهٔ ساسانیان دیده می‌شود. در این داستان‌ها، ایرانیان بهدین در حال نبرد با پیروان مذاهب دیگر هستند. می‌دانیم که اسفندیار معروف‌ترین پهلوان مذهبی شاهنامه است امّا از شرکت رقیب او رستم و افراد خاندانش در جنگ‌های مذهبی نشانی نیست و این نکته در آن دسته منظومه‌های پهلوانی که قدمت روایت دارند نیز دیده نمی‌شود و تنها یک بار در بخش پایانی فرامرزنامهٔ کوچک، هنگام مناظرهٔ فرامرز با برهمن اشاره می‌شود که درنهایت به پیروزی فرامرز و یزدان‌پرستی هندوان ختم می‌شود (ر.ک: مرزبان فارسی، ۱۳۹۹، صص. ۱۱۲- ۱۲۴). از این مختصر می‌توان نتیجه گرفت که در شاهنامه و متون پهلوانی قدیم، غالباً رستم و قهرمانان خاندانش، نه پهلوانان دینی بلکه پهلوانان ملّی به‌شمار می‌رفتند.

در آن دسته متون پهلوانی که احتمالاً از قرن دهم به بعد و مقارن با حکومت صفویّهٔ شیعه‌مذهب سروده شده وضع به گونهٔ دیگری است. در بانوگشسپ‌نامه روایت شده که رستم با یاری خداوند، درِ طلسم کافری را بسته است (بانوگشسپ‌نامه، ۱۳۸۲، صص ۱۲۳/ ۹۴۳). در زرّین‌قبانامه زال به آصف می‌گوید شاه ایران و همهٔ پهلوانان، دین پیامبر اسلام (ص) را پذیرفته و به دوازده امام(ع) ایمان آورده‌اند (زرّین‌قبانامه، ۱۳۹۳، ص. ۵۰۳/ ۶۶۹۷- ۶۷۰۰). بر پایهٔ رستم‌نامه، رستم پس از درماندگی در برابر نیرو و قدرت امام اوّل شیعیان (ع)، مطیع آن حضرت شد و دین اسلام را پذیرفت (رستم‌نامه، ۱۳۸۷، صص. ۱۳- ۱۵). در شهریارنامه آمده رستم پس از شنیدن وصایای کهبد، به امام علی (ع) ایمان آورد و دوستی و محبّت آن حضرت با گِلش آمیخته شد (مختاری، ۱۳۹۷، ص. ۸۵۶/ ۸۲۷۷). در

داستان‌های شفاهی و نقّالی نیز بارها به مسلمان بودن پهلوانان خاندان رستم اشاره می‌شود (ر.ک: آیدنلو، ۱۳۸۷، صص. شانزده و هفده). از نظر یکی از پژوهشگران، دلیل این امر این است که در محیط متعصّب حکومت صفویّه، که فتواهای متعدّدی در ردّ خواندن و شنیدن داستان‌های ملّی صادر می‌شد ایرانیان شیعه‌مذهب و شاهنامه دوست، ناگزیر بودند که رستم مجوس و پهلوانان و شهریاران حماسهٔ ملّی خود را از ردّ و انکار برخی علمای زمان دور بدارند و آن‌ها را مسلمان، نمازگزار، آشنا با قرآن، شیعه و ... معرّفی کنند (همو، ۱۳۸۷، صص. بیست‌ونه؛ همو، ۱۳۹۱، ص. ۶۲) بنابراین دور از ذهن نیست که در جهانگیرنامه نیز رستم پهلوان مسلمانی معرفی شود که هرلحظه برای برانداختن بت‌پرستی جامهٔ رزم بپوشد و جهاد کند. یکی از مستشرقان می‌نویسد: «در حماسه‌های متأخّر، جنبه‌های دینی قوّت می‌گیرد. مجاهدان دینی جانشین پهلوانان می‌شوند تا این که در جهانگیرنامه که سخت تازی مآب است اسلام رنگ تعصّب به خود می‌گیرد» (ریپکا، ۱۳۸۵، ص. ۲۳۸). با این توضیحات می‌توان نتیجه گرفت که ضبط‌های **مسلمان** و **اسلام** که در چند دست‌نویس معتبر جهانگیرنامه آمده، ضبط‌هایی اصلی و ضبط‌های **ایران**، **بهدین** و **ایزد / یزدان** که در نسخهٔ پاریس و چاپ سنگی دیده می‌شود ضبط‌هایی ساختگی و نتیجهٔ دخل و تصرّف کاتبان است.

ج. یکی از دلایل مهم در عدم اصالت ضبط‌های یاد شده، خطاهای فاحشی است که گاهی کاتب دست‌نویس پاریس مرتکب شده است؛ مانند ابیات زیر:

چو بنشست (رستم) بر تختِ جمهور شاه	چنین گفت با سروران سپاه
که آن‌کس امان یابد از تیغ من	که **اسلام** گیرد در این انجمن...
به بهدین شدند آن خلایق همه	بتان شد ز **اسلامیان** تفرقه

(مادح، بی تا، پاریس ۵۹پ)

چنان‌که ملاحظه می‌شود کاتب این دست‌نویس، در مصراع چهارم ضبط **اسلام** را تغییر نداده امّا در مصراع پنجم، ضبط **مسلمان** را به **بهدین** برگردانده است. در مصراع آخر نیز بی‌التفاتی از خود نشان داده و ضبط **اسلامیان** را به حال خود رها کرده است.

شاهد دیگر در درستی حدس ما این است که افراط کاتب دست‌نویس پاریس در دخل و تصرّفات، گاه به حدّی است که اصول قافیه را رعایت نمی‌کند، به‌بیان‌دیگر قافیهٔ ابیات را فدای ضبط‌های ساختگی خود می‌کند؛ مانند نمونه‌های زیر:

به اخـلاص خود چون **مسلمان** شدند   ز صـدق و یقـین نـور ایمـان شـدند

(همان، آستان قدس[۱]، ۹۸پ)

پ: به اخلاط چون من **بهدین** شدند (؟)/ ز صدق و یقین اهل ایمان شدند (همان، پاریس، ۱۲۳پ)

ز پنـدت نخـواهم **مسـلمان** شـدن   وزیـن بت‌پرسـتی پشـیمان شـدن

(همان، تهران، ۲۶۰پ)

پ: به پندت نخواهم به (= ز) **بهدین** شدن/ وزین بت‌پرستی پشیمان شدن (همان، پاریس، ۱۳۸پ).

در این شواهد، ضبط نادرست و ساختگی **به‌دین** یک بار با **ایمان** و بار دیگر با **پشیمان** هم قافیه شده و همین امر قافیه را معیوب ساخته است.

پرسش دیگری که به ذهن می‌رسد این است که چرا کاتبان دست‌نویس پاریس و دست‌نویس مبنای چاپ سنگی، رعایت امانت نکرده و دست به چنین تصرّفاتی زده‌اند؟ برای پاسخ به این پرسش دو احتمال وجود دارد:

الف. دست‌نویس پاریس شامل سه منظومهٔ فرامرزنامهٔ کوچک، جهانگیرنامه و بانوگشسپ‌نامه است و در تاریخ ۱۱۷۳ق در شهر سورت گجرات هند کتابت شده است. در آغاز فرامرزنامهٔ کوچک عبارت: «به نام ایزد بخشاینده که بخشایش مهربان دادگر»(۵) و در آغاز جهانگیرنامه عبارت «به نام ایزد بخشاینده بخشایشگر مهربان دستگیر» آمده که احتمالاً حاصل قلم کاتبی زردشتی است نه مسلمان. از سوی دیگر در پایان فرامرزنامهٔ کوچک بیت (هزاران درود و هزاران ثنا/ز ما تن‌به‌تن بر شه انبیا) و در پایان بانوگشسپ‌نامه بیت (بگفتم من این داستان را تمام/ ابر مصطفی آلش از ما سلام) آمده است. از این دو بیت نمی‌توان نتیجهٔ قطعی گرفت که کاتب دست‌نویس پاریس، مسلمان بوده زیرا چه‌بسا این ابیات در دست‌نویس مبنای کار او وجود داشته ولی کاتب هنگام کتابت دست‌نویس خود، آن‌ها را حذف نکرده است. در دست‌نویسی از شاهنامه مضبوط در کتابخانهٔ ملّی به شمارهٔ ۵- ۲۲۲۳۶، که به دست کاتبی زردشتی به نام سیاوش پسر سیاوخش پسر رستم، کتابت شده مشابه این رویداد را نیز می‌توان دید. (۶) در این دست‌نویس شماری از منظومه‌های پهلوانی هم در میان داستان‌های شاهنامه کتابت شده است (ر.ک: تهمتن‌نامه، ۱۴۰۱، ص. ۸۴). کاتب زردشتی این دست‌نویس، هنگام کتابت ابیات شاهنامه، حفظ امانت کرده و حتّی در مقدّمهٔ شاهنامه که محلّ مناسبی برای ورود اندیشه‌های زردشتی او است دخل و تصرّفی نکرده است امّا در منظومه‌های پهلوانی این دست‌نویس، بارها شاهد ورود باورهای ملّی و یا اندیشه‌های زردشتی مذهب کاتب هستیم. با این توضیح

می‌توان احتمال داد که کاتب دست‌نویس پاریس بر دین بهی بوده و به دلیل تعصّبات مذهبی خود، در هر جا که پهلوانان ملّی مسلمان خوانده شده بودند ضبط متن را تغییر داده که این ضبطها بعدها در چاپ سنگی نیز راه یافته است. فرضیّهٔ دیگر این که هم دست‌نویس پاریس و هم چاپ سنگی، از مادر نسخه‌ای که این دخل و تصرّفات در آن روی داده بود بهره برده‌اند و همین امر سبب خویشاوندی هر دوی آن‌ها شده است.

ب. دلیل دیگر وقوع این دستکاری‌ها در دست‌نویس پاریس و چاپ سنگی، این است که کاتب مسلمان بوده امّا از سنّت‌های شعری و تأثیرات محیطی و فرهنگی دوره‌ای که جهانگیرنامه در آن پدید آمده آگاهی نداشته است به همین دلیل به گمان او، چون پهلوانان خاندان رستم، سال‌ها پیش از ظهور اسلام زندگی می‌کردند پس می‌بایست بر دین زردشت باشند و ازآنجاکه شاهنامه نیز این نکته را تأیید می‌کند (فردوسی، ۱۳۸۶، ۵/ ۹۹۳/۱۷۰) پس قاعدتاً در جهانگیرنامه نیز باید این دسته پهلوانان بر دین بهی باشند. این نکته سبب شده که کاتب دست‌نویس پاریس و یا مادر نسخهٔ آن، در هر بیتی که به مسلمان بودن رستم و ایرانیان اشاره داشته است دست ببرد و ضبط دلخواه خود را بیاورد.

۵- نتیجه‌گیری

بر پایهٔ آنچه آمد می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

۱. کاتبان آن دسته دست‌نویس‌های معتبر و شناخته شدهٔ شاهنامه که در سده‌های هفتم تا نهم کتابت شده‌اند، همگی مسلمان هستند و در نسخه‌های تاکنون شناخته شدهٔ متعلّق به این دوره، از کاتبان زردشتی نشانی نیست. تصرّفات و دستکاری‌های کاتبان مسلمان در اثبات حقّانیت مذهب خود، گاه ملایم و به‌دوراز خشونت و گاه متعصّبانه و شدیداللّحن است. جدال‌های عقیدتی کاتبان، اغلب در مقدّمهٔ شاهنامه و در جاهایی آمده که از پیامبر اسلام (ص) و وصیّ ایشان نام برده شده است، ولی در بطن داستان‌ها معمولاً نشانی از این تصرّفات نیست. ازآنجاکه برخی کاتبان مسلمان، این بخش‌های شاهنامه را محلّ مناسبی برای ورود عقاید دینی خود می‌یافتند، پس فرصت را مغتنم شمردند و بیت‌هایی را به‌منظور تثبیت مذهب تشیّع فردوسی و یا انتساب او به مذهب تسنّن، به متن افزودند که محل قرار گرفتن برخی از این افزوده‌ها، در دست‌نویس‌ها متفاوت است و این خود قرینهٔ آشکاری است که می‌توان در اصالت برخی ابیات مذهبی که به شاهنامه وارد شده‌اند، تردید نمود.

۲. در برخی متون پهلوانی متقدّم، گاهی ابیاتی مذهبی الحاقی دیده می‌شود که موضوع آن‌ها ستایش پیامبر اسلام (ص) و یا حبّ امام علی (ع) است، درست همان موضوعی که در دست‌نویس‌های شاهنامه نیز دیده می‌شود، امّا در برخی دست‌نویس‌های

فرامرزنامهٔ بزرگ، جدال‌های دینی کاتبان زردشتی نیز وارد شده است؛ به‌گونه‌ای که کاتبان این دست‌نویس‌ها با تغییر دادن برخی ضبط‌ها و یا افزودن بیت‌هایی به متن، به ستایش پیامبر دین‌بهی پرداخته‌اند.

۳. جهانگیرنامه تنها منظومهٔ پهلوانی است که بسامد جدال‌های مذهبی کاتبان در برخی دست‌نویس‌های آن بالا است. در دست‌نویسی از این منظومه مضبوط در کتابخانهٔ ملّی پاریس و نیز در چاپ سنگی آن، دستکاری‌های مذهبی کاتبان کاملاً مشهود است؛ به این معنی که کاتب هرجا واژه‌ای دینی یافته آن را تغییر داده که این نکته سبب شده مضمون اصلی این منظومه که جنگ میان ایرانیان مسلمان با کافران و بت‌پرستان است به جنگ میان ایرانیان به‌دین با بت‌پرستان تغییر یابد.

۶- یادداشت‌ها

۱. بررسی دقیق دستکاری‌های ایدئولوژیکی کاتبان شاهنامه و متون پهلوانی پس از آن، خود تحقیق مفصّل و جامعی می‌طلبد که از حوصلهٔ این گفتار خارج است. نگارنده به دلیل رعایت حجم و نیز به دلیل این که هدف اصلی از نگارش این مقاله، تبیین فضای فکری و مذهبی جهانگیرنامه بود تنها به بررسی جدال‌های مذهبی کاتبان شیعی‌مذهب، اهل تسنّن و یا زردشتی در دست‌نویس‌های معتبر شاهنامه و متون پهلوانی پس از آن پرداخت و از بررسی سایر تأثیرات مذهبی چشم‌پوشی کرد.

۲. برای آشنایی بیشتر با این دست‌نویس‌ها و دیدن علائم اختصاری آن‌ها، بنگرید به: (فردوسی، ۱۳۸۶، صص. سیزده - چهارده).

۳. در دست‌نویس سن ژوزف تنها بیت دوم آمده است (فردوسی، ۱۳۸۹، ص. ۴۴۸ب).

۴. بر پایهٔ قرائن موجود، این نظریه اعتباری ندارد و بی‌تردید روایت جهانگیرنامه، در دورهٔ اسلامی و پس از شهرت داستان رستم و سهراب پدید آمده است.

۵. پیش از این متن، عبارت «هو الله» به خطّ دیگری آمده است.

۶. برای آگاهی بیشتر دربارهٔ این دست‌نویس، ر.ک: (تهمتن‌نامه، ۱۴۰۱، ص. ۸۴).

کتابنامه

آیدنلو، س. (۱۳۸۷). (⟵ رستم‌نامه).

آیدنلو، س. (۱۳۸۸). متون منظوم پهلوانی. تهران: سمت.

آیدنلو، س. (۱۳۹۰). دفتر خسروان، برگزیدهٔ شاهنامهٔ فردوسی، تهران: سخن.

آیدنلو، س. (۱۳۹۱). (⟵ طومار نقّالی شاهنامه).

امیدسالار، م. (۱۳۸۱). «بیان ادبی و بیان عامیانه در حماسه‌های فارسی»، جستارهای شاهنامه‌شناسی و مباحث ادبی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، صص ۴۳۸- ۴۶۰.

امیدسالار، م. (۱۳۸۹). «مجمل‌التّواریخ والقصص»، سی‌ودو مقاله در نقد و تصحیح متون ادبی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، صص ۴۱۰- ۴۴۹.

اوشیدری، ج. (۱۳۸۶). دانش‌نامهٔ مزدیسنا، تهران: مرکز.

ایران‌شاه بن ابی‌الخیر. (۱۳۷۰). بهمن‌نامه، تصحیح رحیم عفیفی، تهران: علمی و فرهنگی.

بانوگشسپ‌نامه. (۱۳۸۲). تصحیح روح‌انگیز کراچی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

تهمتن‌نامه. (۱۴۰۱). تصحیح و تحقیق رضا غفوری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

جهانبخش، ج. (۱۳۷۸). راهنمای تصحیح متون، تهران: میراث مکتوب.

جهانبخش، ج. (۱۳۸۵). «بلای کاتبان باسواد»، گزارش میراث، سال اول، دورهٔ دوم، شمارهٔ اول، صص ۱۲- ۱۳.

جهانتاب، ا. (۱۳۸۱). «جهانگیرنامه»، دانشنامهٔ ادب فارسی، ادب فارسی در افغانستان، جلد سوم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، صص ۳۰۰- ۳۰۳.

خالقی مطلق، ج. (۱۳۶۴). «معرفی و ارزیابی برخی از دست‌نویس‌های شاهنامه»، ایران‌نامه، شمارهٔ ۱۱، صص ۳۷۸- ۴۰۶.

خالقی‌مطلق، ج. (۱۳۶۵). «یادداشت‌هایی بر تصحیح انتقادی بر مثال شاهنامه (۱)»، ایران‌نامه، شمارهٔ ۱۵، صص ۳۶۲- ۳۹۰.

خالقی‌مطلق، ج. (۱۳۷۱). «روش نوینی در نقد»، ایران‌شناسی، شمارهٔ ۱۴، صص ۳۴۶- ۳۵۴.

خالقی‌مطلق، ج. (۱۳۷۲). «معرّفی قطعات الحاقی شاهنامه»، گل‌رنج‌های کهن، به کوشش علی دهباشی، تهران: مرکز، صص ۱۲۷-۱۷۰.

خالقی‌مطلق، ج. (۱۳۸۶). حماسه، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

خطیبی، ا. (۱۳۸۵) الف. «کاتب خوش‌ذوق و دردسر مصحّح»، دربارهٔ شاهنامه، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، صص۴۹- ۶۸.

خطیبی، ا. (۱۳۸۵) ب. «شاهنامه‌ای کهن، همخوانی بخشی از نسخهٔ سعدلو با کهن‌ترین نسخهٔ کامل شاهنامه»، دربارهٔ

شاهنامه، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، صص۱۱۱- ۱۲۸.

دوستخواه، ج. (۱۳۸۰). «رهنمودی دیگر به افزودگی چهار بیت در دیباچهٔ شاهنامه»، حماسهٔ ایران یادمانی از فراسوی هزاره‌ها، تهران: آگه، صص ۱۱۳- ۱۱۹.

ذوالفقاری، ح.، و جعفری (قنواتی)، م. (۱۳۹۴). «جهانگیرنامه»، دانشنامهٔ فرهنگ مردم ایران، جلد سوم، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، صص ۲۴۷- ۲۴۹.

رستم‌نامه. (۱۳۸۷). به‌کوشش سجاد آیدنلو، تهران: میراث مکتوب.

ریپکا، ی. (۱۳۸۵). تاریخ ادبیات ایران، ترجمهٔ ابوالقاسم سرّی، تهران: سخن.

زرّین‌قبانامه. (۱۳۹۳). تصحیح سجّاد آیدنلو، تهران: سخن.

زرّین‌کوب، ع. (۱۳۷۷). «روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی»، آینهٔ میراث، سال اول، شمارهٔ اول، صص ۴۶- ۵۳.

شاپوران، ع. (۱٤۰۰). «بررسی دستکاری‌های کاتب نسخهٔ قاهره، مورّخ ۷۴۱ ق، در متن شاهنامه»، آینهٔ میراث، دوره ۱۹، شمارهٔ ۱، صص ۳۵- ۵۹.

شریفی، م. (۱۳۸۷). فرهنگ ادبیات فارسی، تهران: فرهنگ نشر نو.

شفیعی‌کدکنی، م. (۱۳۸۳). «نقش ایدئولوژیک نسخه‌بدل‌ها»، نامهٔ بهارستان، سال پنجم، شمارهٔ ۱، صص ۹۳-۱۱۰.

صفا، ذ. (۱۳۶۳). حماسه‌سرایی در ایران، تهران: امیرکبیر.

طومار نقّالی شاهنامه. (۱۳۹۱). به کوشش سجّاد آیدنلو، تهران: به‌نگار.

غفوری، ر.، و امینی، م. (۱۳۹۳). «بررسی عناصر دینی و اندیشه‌های عرفانی در حماسهٔ جهانگیرنامه»، کاوش‌نامه، دورهٔ ۱۵، شماره ۲۸، صص ۲۹۳- ۳۱۶.

فرامرزنامه. (۱۳۲۴ ه.ق). به اهتمام رستم تفتی، بمبئی: چاپخانه فیض رسان.

فرامرزنامهٔ بزرگ. (۱۳۹۴). به کوشش ماریولین فان زوتفن- ابوالفضل خطیبی، تهران: سخن.

فردوسی، ا. (۱۳۷۹). شاهنامهٔ فردوسی همراه با خمسهٔ نظامی. [نسخهٔ سعدلو]. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

فردوسی، ا. (۱۳۸۶). شاهنامه، تصحیح جلال خالقی‌مطلق، جلد ششم تصحیح محمود امیدسالار، جلد هفتم تصحیح ابوالفضل خطیبی، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

فردوسی، ا. (۱۳۸۹) شاهنامه، نسخهٔ کتابخانه شرقی وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت، به‌کوشش ایرج افشار و محمود امیدسالار، تهران: طلایه.

فردوسی، ا. (بی تا). شاهنامه، دست‌نویس کتابخانهٔ ملّی به شمارهٔ ۵- ۲۲۲۳۶.

مادح، ق. (۱۳۲۵). جهانگیرنامه. چاپ اردشیر بنشاهی [چاپ سنگی]. بمبئی.

مادح، ق. (۱۳۸۰). جهانگیرنامه، به کوشش ضیاءالدّین سجادی، تهران: موسّسهٔ مطالعات اسلامی دانشگاه تهران- دانشگاه مک‌گیل.

مادح، ق. (بی تا). جهانگیرنامه، دست‌نویس کتابخانهٔ ایندیا آفیس به شمارهٔ Ethe.894.

مادح، ق. (بی تا). جهانگیرنامه، دست‌نویس کتابخانهٔ ملّی پاریس به شمارهٔ Supplement persan 498.

مادح، ق. (بی تا). جهانگیرنامه، دست‌نویس کتابخانهٔ آستان قدس رضوی به شمارهٔ ۱۶۷۷۷.

مادح، ق. (بی تا). جهانگیرنامه، دست‌نویس کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی به شمارهٔ ۱۴۳۶۷.

مادح، ق. (بی تا). جهانگیرنامه، مندرج در دست‌نویس شاهنامهٔ کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به شمارهٔ ۵۱۷۴.

مایل هروی، ن. (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

محقّق، م. (۱۳۸۰). ← مادح، قاسم.

مختاری. (۱۳۹۷). شهریارنامه، تصحیح رضا غفوری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

مرزبان فارسی، ر. (۱۳۹۹). فرامرزنامهٔ کوچک، تصحیح ابوالفضل خطیبی- رضا غفوری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

مصاحب، غ. (۱۳۸۱). دایرةالمعارف فارسی، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

مول، ژ. (۱۳۵۴). دیباچهٔ شاهنامه، ترجمهٔ جهانگیر افکاری، تهران: سازمان کتاب‌های جیبی.

مهراد، ح. (۱۳۹۷). «تاریخ سرایش منظومهٔ حماسی جهانگیرنامهٔ قاسم مادح»، پژوهشنامهٔ ادب حماسی، سال چهاردهم، شمارهٔ اول، صص ۱۹۳- ۲۰۵.

نفیسی، س. (۱۳٤٤). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، تهران: فروغی.

نولدکه، ت. (۱۳۸٤). حماسه‌ی ملّی ایران، ترجمه بزرگ علوی، تهران: نگاه.

نیازکار، ف. (۱۳۸۶). «جهانگیرنامه»، دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی، جلد دوم، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۵۹۳-۵۹۵.

De Blios, F. (1998). “Epics”, *Iranica*, Edited by Ehsan Yarshater, NewYork, vol 8. pp 474-477

Zutphen, M. (2014), *Farāmarz, the Sistāni Hero: Texts and Traditions of the Farāmarznāme and the Persian Epic Cycle*, Brill: Leiden.